

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

ГРІДНЄВА Юлія Геннадіївна

УДК

7.033.2:7.04:746.4

Г 83

**ЕВОЛЮЦІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ІКОНОГРАФІЇ
ЛІТУРГІЙНОГО ШИТВА ПІЗЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Спеціальність 17.00.05 – образотворче мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата мистецтвознавства

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківській державній академії дизайну і мистецтв Міністерства освіти та науки України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор,
СОКОЛЮК Людмила Данилівна
Харківська державна академія дизайну і мистецтв,
професор кафедри історії і теорії мистецтва

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор,
ТАРАСЕНКО Ольга Андріївна
Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім. К.Д. Ушинського,
професор кафедри живопису та історії мистецтва

кандидат мистецтвознавства, доцент
ПАНЬОК Тетяна Володимирівна
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г.С. Сковороди,
завідувачка кафедри образотворчого мистецтва,

Захист відбудеться «06» червня 2008 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.109.01 у Харківській державній академії дизайну і мистецтв (61002, м. Харків, вул. Червонопрапорна, 8)

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Харківської державної академії дизайну і мистецтв (61002, м. Харків, вул. Червонопрапорна, 8)

Автореферат розіслано «05» травня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Є.О. Котляр

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Релігійне мистецтво, що відіграло домінуючу роль за доби середньовіччя і другорядну серед інших галузей образотворчого мистецтва на початок XX ст., за радянських часів на теренах колишнього СРСР активно винищувалося і зовсім занепало. Нині в умовах відродження релігійної культури продовжує зростати увага дослідників до мистецтва середньовіччя. Паралельно з цим спостерігається інтенсивний розвиток реставрації і вивчення мистецтва країн візантійського кола, його багатопланової структури і взаємозв'язків.

Серед недостатньо досліджених галузей опинилося літургійне шитво, що є важливим компонентом церковного обряду. Традиції, що склалися в ньому ще в історичних межах Візантії, з її падінням продовжували розвиватися в інших православних центрах. Втім з часом зі значними втратами візантійських прототипів за несприятливих історичних умов в літургійному шитві православних християн ширилися зміни, що призводили до порушення зв'язків з візантійськими першоосновами.

Труднощі у вивченні даної проблеми пов'язані, перш за все, з тим, що уцілілі твори цієї мистецької галузі від доби середньовіччя знаходяться у віддалених один від одного музеях, храмах, монастирях. Окремі з них неодноразово використовувались як джерела не тільки мистецтвознавчих, але й історичних, філологічних, палеографічних, богословських розвідок. Втім ще не існує спеціального мистецтвознавчого дослідження, присвяченого вивченню еволюції візантійської іконографічної традиції в літургійному шитві країн візантійського кола, включаючи й Україну, де до XVII ст. збереглася незначна кількість пам'яток. Комплексне вирішення цієї теми сприятиме ґрунтовнішому пізнанню вітчизняної художньої спадщини, використанню її надбань в нових творах літургійного шитва за сучасних умов і в підготовці митців цієї галузі в навчальних закладах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Тема дисертації узгоджена з тематикою наукових досліджень та планом підготовки наукових кадрів кафедри історії і теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні візантійської традиції в іконографії творів літургійного шитва країн візантійського кола кінця XII – XVI ст. Для досягнення мети поставлені наступні **завдання**:

1. Зібрати, систематизувати і ввести у науковий обіг нові фактичні дані для заповнення прогалин в існуючому матеріалі відносно візантійської традиції та її еволюції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя в країнах візантійського світу.
2. Виявити візантійські прототипи основних сюжетів плащаниць і воздучів.

3. Прослідкувати зміни протягом кінця XII – XVI ст. в іконографії виявлених сюжетів плащаниць і воздучів, що збереглися, проаналізувати нові типи у змісті образів та провести їх класифікацію.
4. Розглянути розвиток візантійської традиції в іконографічних програмах епитрахилей пізнього середньовіччя.
5. Дослідити зв'язок з візантійською традицією фрагментів золотного шитва кінця XIII ст. з Софійського собору в Києві.
6. Розкрити особливості еволюції в іконографії літургійного шитва кінця XII – XVI ст. країн візантійського світу.

Об'єктом дослідження є твори сюжетного літургійного шитва (плащаниці; воздухи; епитрахилі) країн візантійського кола кінця XII – XVI ст. з українських та зарубіжних музеїв, храмів і монастирів. **Предметом** дослідження обрано аналіз еволюції візантійської традиції в іконографії творів літургійного шитва пізнього середньовіччя.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені наявністю фактичного матеріалу. Тому нижня межа визначена найранішими вцілілими візантійськими воздухами кінця XII ст. з сюжетними зображеннями, які мали подальший розвиток в літургійному шитві країн візантійського світу, а верхньою межею є XVI ст., після чого візантійська традиція згасає.

Територіальні межі обумовлюються походженням творів літургійного шитва країн візантійського кола даного періоду (Візантія, Румунія, Сербія, Болгарія, Грузія, Валахія, Молдавія, Київська Русь, Московське царство).

Методологічну основу дисертації склали принципи системності й історизму. Використання комплексного підходу передбачає поєднання традиційних для історії мистецтва методів іконографічного, порівняльно-типологічного аналізу пам'яток, включаючи також аналіз співвідношення зображень і текстів. Застосовувався і метод історичної реконструкції.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в роботі:

- уперше зібрано, систематизовано та теоретично осмислено значний за обсягом фактологічний матеріал, що дозволяє розкрити еволюцію візантійської традиції в літургійному шитві країн візантійського світу;

- розглянуто витoki богослужбних тканин і візантійські прототипи основних сюжетів плащаниць і воздучів досліджуваного періоду (Євхаристія, Богородиця Епіскеписис, Служба Св. Отців, Агнець Божий, Оплакування) та розкрито зміни в їхній іконографії;

- на основі порівняльно-типологічного аналізу пам'яток літургійного шитва з сюжетом "Оплакування" проведено їх класифікацію, виходячи з символічного змісту зображень;

- розкрито іконографічну програму та закономірності сюжетно-композиційної побудови у пізньосередньовічних епитрахілях країн візантійського світу;

- показано зв'язок з візантійською традицією фрагментів золотного шитва

кінця XIII ст. з Софійського собору в Києві, створена можлива реконструкція пам'ятника;

- уточнено атрибуцію т. зв. епитрахилі митрополита Фотія кінця XIV ст. з музею-заповідника "Московський Кремль" та епитрахилі XV ст. з музею "Новий Єрусалим";

- виявлено особливості еволюції візантійської традиції в іконографії літургійного шитва кінця XII-XIV ст. країн візантійського світу.

Практичне значення дослідження. Матеріали і теоретичні положення дисертації можуть бути використані як при монографічних, так і комплексних дослідженнях середньовічного мистецтва країн візантійського світу, в музейній та реставраційній роботі. Результати дослідження можуть бути корисними для сучасних митців, які працюють в галузі церковного шитва, а також в навчальному процесі мистецьких освітніх закладів, зокрема при написанні посібників, викладанні спецкурсів з історії, теорії та практики релігійного мистецтва, як це вже зроблено автором праці у Харківській державній академії дизайну і мистецтв.

Особистий внесок здобувача полягає у висвітленні еволюції візантійської традиції як вияву мистецько-історичного розвитку в іконографії творів літургійного шитва кінця XII – XVI ст. в країнах візантійського світу. Результати дисертаційного дослідження отримані автором особисто.

Апробація результатів дослідження здійснювалася у 18 доповідях, виголошених на III міжнародній науковій конференції "Троїце-Сергієва Лавра в історії, культурі та духовному житті Росії (Сергієво-Посадський державний музей-заповідник, 2002), на міжнародних науково-практичних конференціях "Софійські читання" в національному заповіднику "Софія Київська" (Київ, 2002, 2003, 2004, 2005), на VII, VIII, XI, XII міжнародних Могиланських читаннях в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (Київ, 2002, 2003, 2006, 2007), на науковій конференції "Давньоруське шитво: проблеми вивчення" (Москва, Державний інститут мистецтвознавства, 2003), на конференції ("круглий стіл") "Російська народна культура Слобожанського краю: вчора, сьогодні, завтра" (Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, 2003), на конференції молодих вчених "Каразінські читання" (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2003), на "круглому столі" молодих вчених "Греція стародавня і середньовічна: проблеми історії і методології" (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2003), на III і IV міжнародних конференціях "Традиції давньоруського шитва і сучасна освіта" (Санкт-Петербург, 2006, 2007), на XVI і XVIII щорічних богословських конференціях православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (Москва, 2007, 2008).

Результати дослідження стали в нагоді у творчій практиці автора, що продемонстровано на 8 виставках, включаючи міжнародні.

Теоретичні положення та нові фактологічні дані були використані в розробленому лекційному курсі "Іконографія" для студентів спеціалізації "Художнє моделювання тканин і одягу" в Харківській державній академії дизайну і мистецтв.

Публікації. Головні результати роботи було висвітлено в 12 статтях у фахових спеціалізованих збірниках наукових праць, 9 із яких затвердженні ВАК України. Крім того, 3 статті надруковані у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (загальним обсягом 171 с.) і списку використаних джерел (471 позиція). Додаток А – альбом ілюстрацій (271 позиція) з переліком, додаток Б – термінологічний словник (68 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його часові і територіальні межі, наукова новизна і практичне значення роботи. Подано інформацію про апробацію дослідження.

У **першому розділі «Історіографія. Джерельна база. Методика дослідження»** висвітлюється сучасний стан наукової розробленості теми, визначаються джерела та методика дослідження.

Найраніші праці, в яких вивчаються питання щодо іконографії церковного шитва, що наслідує візантійську традицію, належать російським вченим другої половини XIX – початку XX ст. У своїх основоположних наукових розвідках Н. Кондаков, А. Одобеско, К. Невоструєв, М. Покровський, В. Троїцький дають цінний як фактологічний, так і аналітичний матеріал щодо окремих пам'яток літургійного шитва із сюжетними зображеннями (переважно російських і візантійських), роблять перші кроки в їх систематизації, з'ясуванні походження, описують іконографію, виявляючи її символічний зміст. Ще раніше, перш за все в опублікованих матеріалах духовних осіб (митрополит Макарій, єпископ Савва Можайський) вводиться до наукового обігу низка видатних пам'яток церковного шитва. Втім питання закономірностей розвитку візантійської традиції в їх іконографії тогочасними авторами не порушувались.

Після 1917 р. антирелігійна спрямованість державної політики на теренах колишнього СРСР ніяк не сприяла проведенню подальших наукових досліджень у галузі релігійного мистецтва, а в період тоталітарного режиму вони взагалі опинилися під забороною. Плідних результатів у період 1940-1960 рр., наближених до проблеми, заявленої в дисертації, досягли зарубіжні дослідники Г. Мілле у монографії "Релігійне гаптування візантійського стилю" (1939, 1947 рр.) та П. Джонсон в монографічному дослідженні "Візантійська традиція у церковному шитві" (1967 р.). Однак з поля їхнього зору випав широкий російський матеріал, а також маловідомі пам'ятки з музеїв України. До того ж,

наведені дані обмежуються 1940-1960 рр. і не враховують пізніші знахідки. Таким чином, у названих працях візантійська традиція у пам'ятках літургійного шитва країн візантійського кола не відображена у всій повноті.

Відновлення активного інтересу в мистецтвознавстві радянського періоду до своєї культурної спадщини спостерігається, починаючи з 1960 рр. Л. Ліхачова, Т. Манушина, О. Свірін, Н. Хлебнікова, М. Фехнер та ін. публікують і досліджують пам'ятки літургійного шитва з російських музейних колекцій, що стають важливими джерелами інформації щодо іконографії сюжетів. Визначний внесок у вивчення російських церковних тканин за доби середньовіччя зроблено Н. Маясовою, якій належить низка фундаментальних праць, в яких не тільки розглядаються самі пам'ятки, а й розроблена методика дослідження, де особливе значення надається іконографічному аналізу.

У цей період спостерігається активізація інтересу до церковного шитва серед українських мистецтвознавців. Г. Логвін та М. Новицька, які написали відповідні розділи для „Історії українського мистецтва”, видання якої розпочалось у 1960-ті рр., вперше простежили шлях розвитку цього виду мистецтва протягом століть, але не розглядають його у контексті з візантійською традицією. Зв'язок з окремими візантійськими пам'ятками у церковному шитві, що зберігаються у Національному музеї у Львові, пізніше розглядали О. Сидор-Ошуркевич та М. Гелітович. Найбільше коло пам'яток у своїх наукових розвідках охоплює Т. Кара-Васильєва, досліджуючи еволюцію в іконографії вітчизняних плащаниць і воздухів та їх візантійські витоки. Але її увага зосереджена на пізнішому періоді – XVII – XVIII ст.

Цінний фактологічний матеріал за останнє десятиліття щодо візантійської традиції та її подальшого розвитку в балканських пам'ятках літургійного шитва введено до наукового обігу зарубіжними вченими Ю. Бойчевою, Р. Лозановою, М. Теохарис, В. Вудфин та ін.

З відновленням релігійної культури на початку 1990-х рр. серед російських вчених зростає інтерес до вивчення іконографії церковного шитва у зв'язку з Літургією. У такому аспекті його вивчають О. Силкін, І. Шаліна, В. Пуцко, О. Дроздова, О. Катасонова. Останні дві дослідниці розкривають походження, типологію та семантику сюжетів плащаниць і воздухів, але не охоплюють низку пам'яток і не розглядають еволюцію візантійської традиції в іконографії літургійних тканин країн візантійського кола пізнього середньовіччя, чим і зумовлено вибір нашої теми. Обрано не всі предмети літургійного шитва, а лише ті, що безпосередньо беруть участь у літургійному дійстві – воздухи, плащаниці та епитрахилі. За рамками дослідження залишаються сюжети „Розп'яття” та „Спас Нерукотворний” через відсутність належного фактологічного матеріалу.

У загальнотеоретичному осмисленні проблем, порушених у дисертації, автор спиралася на концептуальні дослідження українських та зарубіжних дослідників Г. Белтінга, А. Грабара, Н. Кондакова, Т. Кара-Васильєвої, В. Лазарева, Г. Логвіна, Н. Маясової, Г. Мілле, М. Новицької, В. Овсійчука, О. Попової, В. Сарабьянова, Е. Смирнової та ін.

Джерельна база дослідження включає опубліковані історичні відомості щодо розвитку літургійного шитва в країнах візантійського кола та самі твори цього виду мистецтва, архівні документи. Невід'ємною частиною дослідження стала робота у реставраційних майстернях. Вивчалися матеріали архівних фондів Інституту археології НАН України та Інституту рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського (Київ). Важливу групу джерел склали самі твори літургійного шитва з Національного музею історії України, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного заповідника "Софія Київська", Національного музею у Львові, Сергієво-Посадського державного історико-художнього музею-заповідника (Росія), Всеросійського художнього науково-реставраційного центру ім. І. Грабаря, Державного російського музею, Державного Ермітажу, Федеральної державної установи "Державний історико-культурний музей-заповідник "Московський Кремль"". Все це дало змогу виявити значний матеріал по темі дослідження, який не залучався раніше або ж був малодослідженим.

З **методів наукового аналізу** застосовувалися, перш за все, такі, як систематизація фактологічного матеріалу, його класифікація. Візантійська традиція та її еволюція в іконографії літургійного шитва розглядалися не лише з урахуванням її синхронного стану, а й діахронії. Важливого значення надавалося методам порівняльного аналізу в його типологічному аспекті, іконографічному, методу реконструкції за всіма доступними на сьогодні джерелами. При визначенні функціонального призначення пам'ятки літургійного шитва, його датування, місця створення, символічного змісту образів використовувався метод співставлення зображень і текстів. Для розкриття образно-символічного змісту творів – іконологічний метод.

У **другому розділі** «Літургія та її вплив на формування іконографії богослужбних тканин у православній церкві» розглядається взаємозв'язок між церковним обрядом та іконографією літургійних тканин, особливості їх символічного змісту порівняно з іншими видами релігійного мистецтва православних християн.

2.1. Біблійні витоки церковних тканин. Показано, що зображення на богослужбних тканинах ведуть походження від старозавітної історії (херувими на завісі скинії) і новозавітного Переказу (Убрус, Туринська плащаниця), чим зумовлений розвиток зображень у церковному шитві, що у своїх витках передувало храмовому живопису. Перебуваючи у тісному зв'язку з богослужінням, літургійний текстиль продовжував відігравати роль символу,

що виокремлював священний простір або предмет. Розглядається вплив цих прообразів на формування сюжетів та іконографії у літургійному шитві.

2.2. Особливості символічного змісту в іконографії літургійного шитва. Аналізується богослужбні функції літургійного шитва, що вплинули на формування його іконографії. Розкривається важлива тенденція розвитку іконографії сюжетних зображень на церковних тканинах кінця XII – XVI ст.. порівняно з іншими видами релігійного мистецтва (фресками та іконами) на прикладі найпоширенішої теми «Оплакування». Висвітлено, що творам шитва притаманна особлива символічність змісту, пов'язана з прагненням відобразити різноманітні грані літургійного дійства, що привело до іконографічного розмаїття у трактуванні основних сюжетів. У композиції ікон спостерігається тенденція до пошуку єдиної іконографічної схеми, наділеної рисами сталості. Фрескам властива спрямованість до більшої розповідності у сюжетно-композиційній організації творів як у порівнянні з іконою, так і літургійним шитвом. Все це обумовлено їх функціями у церковному житті.

У процесі дослідження виявлено, що середньовічні майстри сприймали літургійне шитво як окремий вид церковного мистецтва з тільки йому притаманною специфікою іконографії. І хоча прориси для ікони, фрески та шитва робив один знаменщик, втім загальні для них сюжети, як «Оплакування» чи «Євхаристія», могли виконуватися інакше для кожного виду церковного мистецтва.

В третьому розділі "Еволюція візантійської традиції в іконографії плащаниць і воздухів кінця XII – XVI ст." досліджується розвиток іконографії основних сюжетів, що мають візантійські прототипи: Євхаристія, Богородиця Епіскеписис, Служба Св. Отців, Агнець Божий, Оплакування.

3.1. Сюжет "Євхаристія": візантійські прототипи та їх трансформація у воздухах пізнього середньовіччя. Показано, що основний мотив сюжетів плащаниць і воздухів, що сформувався у Візантії і продовжував розвиток в країнах візантійського кола, - "Євхаристія". Серед візантійських пам'яток виявлено два основних типи. До першого відносяться твори, в яких сюжет подається у двох частинах і на двох різних воздухах. В обох композиціях Христос, зображений у тричетвертному повороті, причащає апостолів: в одному випадку – Хлібом, в іншому Вином. Найранішими творами такого типу є воздуха з Альберштадта (1185 - 1195). Характерним для другого типу є фронтальне зображення Христа в центрі композиції – благословляючого Святі Дари, інколи апостолів або причащаючого останніх. У грецьких пам'ятках цей варіант зберігся до XVI ст. (воздух з Ватопеда). В молдавських пам'ятках зустрічається лише перший варіант, тобто сюжет складається з двох частин (воздух XV ст. з монастиря Ксилургу, воздуха вкладів Стефана Великого 1481 і 1494 рр.). Тут прослідковується введення в іконографію велума над ківорієм і насиченість декоративними рослинними мотивами. Відмітною рисою є поява в композиції "Євхаристія" символів сонця і луни, притаманних сюжетові

"Оплакування". Безпосереднє поєднання обох сюжетів спостерігається у воздухові з Фессалонік (біля 1300 р.). У російських пам'ятках обидві частини сюжету завжди суміщені в одному творі, тобто Христос і престол показані двічі (у дзеркальному відображенні) подібно до іконографії "Євхаристії" на мозаїках Софії Київської і Михайлівського Золотоверхого собору (воздух з Троїце-Сергієвої лаври XV ст., Суздальський воздух 1416 р. і Рязанський 1485 р.). До композиції залучаються зображення архітектурних елементів, відсутні у візантійських і молдавських пам'ятках. Сюжет з такою іконографічною схемою зустрічається до кінця XVI ст. (деталі воздуха на опліччі фелону 1596 р. з Олександрівського художнього музею Володимирської обл. в Росії). Надалі поступово зникає не тільки різноманіття іконографічних трактувань, притаманних візантійській традиції, а й сам сюжет "Євхаристія", до якого все рідше звертаються майстри у воздухах, здійснених після XVI ст.

У ході дослідження також були розкриті джерела формування унікальної іконографії константинопольського воздуха XIII ст., де Христос-Архієрей розміщений у центрі композиції з піднесеною судиною у руках. Ця композиція втілює принцип ілюстративності (Л. Успенський), який прослідковується у зображенні моменту Літургії - піднесення Христом Святих Дарів, що символічно поєднує старозавітне благословення хлібів, Тайну Вечерю та православну Літургію.

3.2. Візантійські джерела та євхаристичне осмислення образу Богородиці на пізньосередньовічних покрівцях. Поряд з темою Євхаристії важливу роль в Літургії з часів середньовіччя відводилось образу Богородиці, про що свідчить величезна кількість покрівців з її зображенням, що збереглися. Однак витoki поширення цього образу в літургійному шитві залишалися невідомими. Дослідження показало, що т. зв. пелена "Богоматір Оранта" (1216 р.) з собору св. Софії в Охридї є воздухом і візантійським прототипом подальших зображень Богородиці на покрівцях, що зумовлює її зв'язок з Євхаристією. Розкривається походження євхаристичного осмислення образу Богородиці. Його символічний зміст втілюється у трьох аспектах. З одного боку, вона уподібнюється євхаристичній Чаші, що містить у собі Христа. З другого – катапетасмі, що символічно приховує Христа і потім являє його світові. Крім того, сприймається як завіса ветхозавітного храму, яку, за церковним Переказом, ткала Діва Марія у момент Благовіщення.

Показано, що предметними прообразами воздухів із зображенням Богородиці є дорогоцінна завіса ікони Божої Матері Єпискепис із Влахернського храму і катапетасма із собору Св. Софії в Константинополі.

Подальша еволюція образу прослідковується в російських і українських пізньосередньовічних покрівцях, відмітною рисою іконографії яких є зображення Богородиці не у зріст, як у візантійських джерелах, а погрудне, що вміщено в медальйон, оточений ангелами. Образ в медальйоні розвивався у двох типах – "Богородиця Втілення" і "Богородиця Знамення". Виявлено

термінологічну неясність вживання цих назв у музейній практиці. Запропоновано внести уточнення, спираючись на метод, використаний Л. Щенніковою, коли ключовим моментом у визначенні вищеназваних двох типів Богородиці є положення рук Христа-Дитини.

З українських покрівців до XVI ст. зберігся лише один – "Богородиця Знамення" з колекції М.Леопардова (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, №КПЛ-2-946). Численні звернення до цього сюжету після XVI ст. уможлиблює припущення про його часте використання в ранішій період.

3.3. Від "Служби Св. Отців" до іконографії "Агнець Божий". Сюжети із зображенням "Агнця Божого" продовжують євхаристичну тему. В них образ Христа-Агнця "вказує на містичну реальність перетворення в Євхаристії хліба на тіло Христово" (О. Дроздова). Витоки цього сюжету попередники (О. Дроздова, О. Катасонова) знаходять у візантійських та балканських фресках XI–XII ст. із зображенням „Служби Св. Отців” – авторів Літургії. Крім походження вказані автори розкрили семантичне розмаїття типів в іконографії цього сюжету.

Проведений в дисертації аналіз показав, що як у фресках того ж походження XI - XIV ст., так і у втрачених сьогодні візантійських воздухах XV ст. зберігається ілюстративний підхід, коли біля Агнця зображуються Св. Отці-літургісти, які здійснюють богослужіння. Про це свідчить ряд фресок із зображеннями „Служба Св. Отців” на вимі з храму Св. Софії в Охриді (біля 1040 р.), з вівтаря церкви Св. Георгія в Курбіново (Македонія, 1191р.), з північної капели храму Богородиці в Студениці (Сербія, 1235 р.), в протесису церкви Маркова монастиря (Македонія, 1376). У найранішому з творів – фресці XI ст. із зображенням Літургії Василя Великого поряд з ним навіть зображуються диякони, а не ангели, як у пізніших пам'ятках. Ілюстративний підхід зберігається і у втрачених нині візантійських воздухах початку XV ст. (з плащаниці Андроніка Палеолога та з церкви Св. Климента в Охриді). З XIV ст. у фресках, а з XV ст. і у пам'ятках літургійного шитва, що збереглися, в сюжеті "Служба Св. Отців" з'являються образи ангелів, роль яких в композиції все більш зростає: збільшуються у розмірах, кількості та розміщуються у центрі композиції (фрески: у нартексі церкви Вознесіння Христа в Дечанах у Сербії біля 1350 р., церкви Св. Андрія на Трісці в Македонії 1388 – 1389 рр.; фресці з церкви Успіння в Грачаниці в Сербії (1319-1321 р.); воздуха XV ст. з Хіландару на Афоні в Греції, російського Сергієво-Посадського музею-заповідника).

Остання фаза еволюції цієї іконографії, коли зникає ілюстративний підхід і увага переноситься на головний символ - "Агнець Божий", найяскравіше прослідковується на російських воздухах. У центрі композиції зображується значно збільшений у розмірах дискос з Христом-Немовлям, вилучаються Св. Отці, престол та ківорій. Біля Христа розміщені лише ангели-диякони з рипидами. Увага концентрується на образі Агнця-Христа і таїнственному

дійстві навколо нього. У процесі дослідження розкрито також принцип композиційної побудови сюжету "Літургія Василя Великого" на російському покрівці XV ст. з музею-заповідника "Московський Кремль" з хрестоподібно розташованими частинами у вигляді п'яти кіл. Висловлено версію про вплив на його іконографію класичної форми рипид (XI – XII ст.), що, очевидно, викликано функціональною заміною рипіди воздухом за приписом служебника.

3.4. Типи іконографії "Оплакування". Показано, що в літургійному шитві сюжет "Оплакування" розвивався як відображення різних аспектів євхаристичної Жертви, чим зумовлена багатогранність в його трактуванні. Притім, окремі види або ж змінювали один одного, або ж існували паралельно, що пояснювалось прагненням якнайширше розкрити всю символічну наповненість теми. Різноманіття іконографічних схем поставило перед необхідністю провести класифікацію, виходячи з символічного змісту зображень. В результаті було виокремлено чотири основних типи в іконографії "Оплакування".

Перший – таїнственний (містичний), в якому акцентовано на незримій дії Бога під час жертвовної смерті Христа до Його Воскресіння. Це символізує присутність ангельських сил з їх особливим значенням в іконографії, що підкреслено великою кількістю або масштабом ангелів. Найраніший твір цього типу – плащаниця 1282 -1328 рр. Андроніка Палеолога (Національний історичний музей в Софії, Болгарія) Подібною до цього типу сприймається плащаниця 1427 р., що експонувалася на "Виставі археологічній польсько-руській" у Львові у 1885 р. В подальшому композиція доповнюється образами Богоматері та Іоанна Богослова, які залишались біля Христа під час здійснення його Жертви при Розп'ятті (плащаниця 1395 -1396 рр. з Музею мистецтв в Бухаресті, Румунія). Особливістю іконографії російських і українських пам'яток, що наслідують візантійську традицію, є поява крім зображень Богородиці та Іоанна Богослова, ще й надпрестольного ківорію. Євхаристичний зміст підтверджується надписами. До цього типу відноситься більшість російських плащаниць XV ст. (найвідоміші з них – т. зв. "Голуба плащаниця" з Сергієво-Посадського музею-заповідника та плащаниця Василя II Темного з Новгородського музею-заповідника) і дві найраніші українські (плащаниця XV ст. з с. Жиравки в Національному музею у Львові та втрачена плащаниця 1466 р. з с. Сулимівки).

Наступний тип розглядається як соборний. Під "соборністю" мається на увазі духовне єднання віруючих у Церкві, що здійснюється під час Літургії у таїнстві Євхаристії. Акцент переноситься з містичного дійства як в описаному вище першому типі, на тих, заради кого ця Жертва була принесена, що розкривається словами з Символу віри: "Нас ради человек и нашего ради спасения..." Відповідно спостерігаються зміни в іконографії. До образів Богородиці і Іоанна додаються учні Христа, присутні в сцені "Оплакування" згідно з євангельськими текстами. Посилення їх значення в композиції

плащаниць знаходить відображення у поступовому збільшенні розмірів цих персонажів відносно ангелів, які з часом витісняються з композиції; у більш виразних індивідуальних характеристиках. Як яскраві приклади цієї групи пам'яток проаналізовано російські плащаниці Старицьких 1558 р. з музею-заповідника "Московський Кремль", 1561 р. з Сергієво-Посадського музею-заповідника та 1565 р. з Державного Російського музею.

Третій тип визначено як подійний. В ньому відсутні символи, пов'язані з містичним змістом. Підкреслюється земний характер євангельських подій, що зображуються. Сцени набувають подійно-розповідного характеру. Прослідковується поєднання різних сюжетів в одній композиції. Як приклад розглядаються російські плащаниці кінця XVI ст. Анастасії Романової з Псковського історико-архітектурного музею-заповідника та, можливо, її же з Псково-Печерського монастиря, в яких поєднано сюжети Розп'яття, Зняття з Хреста, Несіння до гробу, Оплакування. У плащаниці XVI ст. Олени Верейської з Астраханського художнього музею ще й додається сюжет "Зішестя в ад". Таке суміщення притаманне саме літургійному шитву і не зустрічається ні в іконах, ні у фресках.

Останній, четвертий тип у дослідженні отримав умовну назву "іконний" – через те, що зображення на плащаницях або воздухах, що відносяться до цієї групи, повторюють композиційні схеми, що склалися в іконі та характерні для неї (воздух XV ст. з Державного історичного музею в Москві, воздух Ржевської 1594 р. з Вологодського обласного краєзнавчого музею).

У *четвертому розділі "Візантійська традиція в сюжетах і образах єпитрахилей"* досліджується іконографічна програма та закономірності сюжетно-композиційної побудови в пізньосередньовічних єпитрахілях країн візантійського світу.

4.1. Фрагменти золотного шитва кінця XIII ст. із Софії Київської: зв'язок з візантійською традицією. Розглядаються археологічні тканини Софії Київської, віднесені попередніми дослідниками до поховання митрополита Кирила II (1241-1280). Виходячи з версії М. Новицької, що зображені персонажі могли прикрашати єпитрахиль, були досліджені архівні фотографії розкопок поховання, на яких виявлено, крім одного відомого персонажа, два нових. Їхнє розташування впевнило у необхідності продовжувати пошук підтвердження вказаної версії. Звернення до візантійських єпитрахилей допомогло виділити серед них тип із зображенням Богоматері Оранти, що дозволило припустити місцезнаходження цього образу та скласти уяву про іконографічну програму пам'ятника. Аналіз залишків надпису і одягу допоміг визначити ще двох персонажів – св. Іоанна Златоуста і одного з апостолів. На основі отриманих даних створена можлива реконструкція пам'ятника.

Про походження вцілілих орнаментальних мотивів від цих археологічних тканин висловлювалось припущення, що вони також знаходились на єпитрахілі. Однак аналіз фотографій поховання показав, що орнамент з

колоподібно сплетених стеблин був розміщений на верхній частині одягу – скоріш за все сакосі, про що свідчать широкий рукав із золотою обробкою і позумент з кулястими гудзиками-дзвінцями у боковій частині.

Другий вцілілий орнаментальний мотив – "священне дерево" розглядався раніше, але як аналогії залучались лише різьблені рельєфи і настінні розписи. У процесі дослідження було виявлено випадок використання даного мотиву у візантійському церковному убранні (долматик Карла Великого з Ватиканського музею, XIV ст.), що дає підстави для припущення про його розташування на сакосі. Таким чином, убрання митрополита Кирила II свідчить про існування сакоса ще за часів Київської Русі, тоді як раніше появу цього предмета церковного убору пов'язували з XIV ст.

У підрозділі 4.2. "Іконографічна програма єпитрахилей XIII-XVI ст." Аналізується цей вид літургійного одягу країн візантійського світу даного періоду. В процесі дослідження виокремлено дві групи пам'яток, виходячи з основних сюжетів у верхній частині твору: 1) "Деїсус" і 2) "Благовіщення".

"Деїсус" як основний сюжет. Показано, що найраніша і найпоширеніша композиція, що прослідковується на єпитрахілях, починаючи з XIII ст. – "Деїсус". Крім відомого варіанта, подібного за іконографічною схемою до церковного живопису, виявлено нову різновидність, притаманну лише єпитрахілям – Деїсус з Орантою, як у випадку з єпитрахіллю митрополита Кирила II (1241-1280), розкритому у попередньому підрозділі. Такий різновид сюжету зустрічається на грецьких пам'ятках аж до початку XVII ст. (єпитрахилі: з монастиря Св. Іоанна Богослова на Патмосі, Греція, друга половина XIV ст.; з музею Бенакі в Афінах, Греція, 1585 і 1600 рр.).

Проведена класифікація показала, що єпитрахилі з "Деїсусом" мають варіанти у виборі персонажів, розташованих вище і нижче основного сюжету. В центрі йордані може зображуватись Христос як: 1) Спас Вседержитель (з музею-заповідника "Московський Кремль", кінець XIV ст.; з Національного музею у Львові, середина XVI ст. та ін.); 2) Христос Великий Архієрей (з Візантійського музею в Афінах XV-XVI ст.; монастиря Св. Трійці на Афоні, XV-XVI ст. та ін.); 3) Спас Емануїл (з монастиря Путна в Румунії, початок XVI ст.). Інколи між йорданню та основним сюжетом розміщувались образи архангелів.

Персонажів у нижній частині єпитрахилі можна розділити на чотири основні групи: святителі, апостоли, пророки і сонм святих. У процесі дослідження даної групи уточнено атрибуцію (датування, надпис та можливе походження) т. зв. єпитрахилі митрополита Фотія кінця XIV ст. з музею-заповідника "Московський Кремль".

Єпитрахилі з основним сюжетом "Благовіщення". До цієї групи увійшли пам'ятки, у верхній частині яких розміщувався даний сюжет. Найраніша з них відноситься до XIV ст. (єпитрахиль з монастиря "Велика Лавра", Афон, Греція). Прикметною ознакою виявленого типу на відміну від

"Деїсусу" є різноманітність образів Христа на йордані. Крім Христа Емануїла, Вседержителя, Архієрея, притаманних творам з "Деїсусом", зустрічаються Христос-Ангел Великої Ради як репліка Трійці і сама Трійця (грецькі епитрахилі з монастиря Ставронікіта, Афон, Греція, XV і XVI ст.).

Між йорданню і основним сюжетом іноді зображувались ліворуч – Захарія, або Ісайя, або Богородиця; праворуч – тільки Іоанн Предтеча. Композиція основного сюжету – "Благовіщення" подавалась у двох частинах, як на пам'ятках монументального живопису візантійської традиції (грецька або сербська епитрахиль з Державного історичного музею, Москва, XV ст.). Такий тип сюжету використовувався, коли в нижній частині епитрахилі були представлені окремі персонажі. Якщо ж замість них розташовувались сюжетні зображення, то основна тема "Благовіщення" розкривалась як єдина композиція, праворуч від якої завжди знаходилось "Різдво".

В результаті розробленої класифікації у нижній частині епитрахилей з "Благовіщенням" було виявлено чотири основних варіанти іконографічних програм. Деякі співпадають з типом "Деїсус" (апостоли, святителі, сонм святих), але додаються сюжетні зображення (дванадцять свята, що іноді включають сцени Страстей Христових).

У процесі дослідження було уточнено датування та походження епитрахилі з музею "Новий Єрусалим", що раніше відносили до XVI ст. Втім її іконографія, стильова близькість з епитрахілями XV ст. з монастиря "Велика Лавра" на Афоні і схожа з ними техніка виконання є підставою для припущення про її приналежність до цього періоду і цього місця створення.

Запропонована класифікація є повнішою в охопленні пам'яток і зручнішою у застосуванні, ніж попередні (Г. Мілле, 1947; Танно Папас, 1963; Ангеліна Василич, 1967).

ВИСНОВКИ

1. Вперше здійснено дослідження еволюції візантійської традиції в літургійному шитві візантійського світу. Проведений в дисертації аналіз теоретичного матеріалу, архівних документів, вцілілого корпусу пам'яток або ж наведених в літературних джерелах втрачених предметів, систематизація нових та раніше відомих даних дозволяє не тільки розширити розроблену попередниками фактологічну базу, заповнити в ній певні прогалини, а й створити належне підґрунтя для дослідження заявленої проблеми.

2. Показано, що зображення на богослужбних тканинах ведуть походження від старозавітної біблійної традиції і новозавітного Переказу. Цим зумовлений розвиток зображень на церковних тканинах у тісному зв'язку з богослужінням, що у своїх витоках передувало релігійному живопису.

3. Виявлено, що візантійські твори літургійного шитва із сценою «Свхаристія» мали два основних варіанти: до першого віднесено ті, в яких сюжет подавався у двох частинах і на двох воздухах, а Христос зображувався у тричетвертному повороті, причащаючим апостолів. Другому варіанту

притаманне фронтальне зображення Христа, благословляючого Святи Дари, або апостолів, або причащаючого останніх. Візантійська традиція дотримується символіки і текстів євхаристичного канону. Аналіз показав, що в молдовалаських і румунських пам'ятках зустрічається тільки перший варіант. У російських цей варіант змінюється: обидві частини композиції завжди поєднані на одному воздухові, що прослідковується до XIV ст. На грецьких та балканських па'мятках до цього часу зберігається другий варіант.

4. Дослідження показало, що т. зв. пелена «Богоматір Оранта» (1216) з собору Св. Софії в Охридї є воздухом, що розкриває візантійські корені використання цієї іконографії в літургійному шитві і зумовлює її зв'язок з Євхаристією. Широкого поширення образ Богородиці набув у російських покрівцях, відмітною рисою яких стало погрудне зображення Богоматері в медальйоні в оточенні ангелів, що представлено у двох типах – «Богородиця Втілення» і «Богородиця Знамення». Виявлено термінологічну неясність вживання цих назв у музейній практиці, ключовим моментом у визначенні яких має бути положення рук Христа-Дитини. Показано, що з українських покрівців до XVI ст. зберігся лише один - «Богородиця Знамення». Висвітлено, що як візантійські, так і російські й українська пам'ятки літургійного шитва із зображенням Богородиці ведуть походження від образу Богоматері Епіскупис із Влахернського храму і катапетасми із собору св. Софії в Константинополі. В інших країнах візантійського кола зображення Богородиці на воздухах не поширились.

5. Євхаристичну тему, як показано в дисертації, продовжують сюжети із зображенням Христа як Агнця Божого. Витоки цього сюжету знаходяться у візантійських і балканських фресках XI – XII ст. з композиціями на тему «Служба Св. Отців» - авторів Літургії. Проведений аналіз показав, що як у фресках того ж походження до XIV ст., так і у нині втрачених візантійських воздухах XV ст. зберігається ілюстративний підхід, коли біля Агнця зображуються св. Отці-літургісти, які здійснюють богослужіння. З XIV ст. у фресках, а у XV ст. і у пам'ятках літургійного шитва, що збереглися, в сюжеті «Служба св. Отців» з'являються образи ангелів, роль яких в композиції все більш зростає. Остання фаза еволюції цієї іконографії, коли зникає ілюстративний підхід і увага переноситься на головний символ – «Агнець Божий», що найяскравіше прослідковується на російських воздухах. У процесі дослідження розкрито також принцип композиційної побудови сюжету «Літургія Василя Великого» на російському покрівці XV ст. з хрестоподібно розташованими його частинами у вигляді п'яти кіл. Висловлено версію про вплив на цю іконографію класичної форми рипид.

6. Розкрито, що сюжет «Оплакування», найпоширеніший в літургійному шитві, розвивався як відображення різних аспектів євхаристичної Жертви, чим зумовлена багатогранність у його трактуванні. Особливе типологічне розмаїття іконографічних схем цього сюжету поставило перед необхідністю провести

класифікацію. Виходячи із символічного змісту зображень, виявлено чотири основних типи в іконографії «Оплакування»: таїнственний (містичний), соборний, подійний та іконний. Аналіз показав, що до першого типу з його містичною наповненістю змісту відносяться більшість російських плащаниць і дві українські XV ст., що наслідували візантійську традицію. У двох наступних типах, поширених серед російських пам'яток XVI ст., посилюється розповідність, відбувається серйозний іконографічний зсув, що виявляється у зростаючому відході від аскетичності та посиленні земного характеру в зображенні євангельських подій. Останній, четвертий тип, що так само прослідковується серед російських плащаниць і возухів XV – XVI ст., свідчить про залежність їхніх композиційних схем від тих, що склалися в іконі.

7. Досліджено зв'язок з візантійською традицією фрагментів золотного шитва кінця XIII ст. із Софії Київської. З'ясовано, що шиті золотом фігурні зображення належать епитрахилі митрополита Кирила II (1241-1280). Запропонована реконструкція її іконографічної програми і визначено два раніше невідомих персонажі (Іоанн Златоуст і апостол). Акцентовано що ця пам'ятка є єдиною найстарішою епитрахиллю серед країн візантійського світу. Більш того, ретельне вивчення фотографій поховання, вцілілих орнаментальних мотивів дало підстави для припущення про їхнє розташування на сакосі митрополита Кирила II ще у XIII ст. за часів Київської Русі, чим спростовується існуюча думка про появу цього предмета церковного вбрання лише з XIV ст.

8. Проведена класифікація іконографічної програми епитрахилей XIII – XVI ст., виходячи з основних сюжетів у верхній частині твору, дозволила виокремити дві групи пам'яток – Деїсус і Благовіщення. У композиціях «Деїсус», крім відомого варіанта, виявлена нова різновидність, що зустрічається лише в іконографії епитрахилей – Деїсус з Орантою. Уточнено атрибуцію двох відомих російських епитрахилей – т. зв. епитрахиль митрополита Фотія (XIV ст.) та епитрахиль з музею «Новий Єрусалим» (XV ст.).

9. Виявлено, що особливості еволюції візантійської традиції в іконографії літургійного шитва показують лінію розвитку, спрямовану на поглиблення зв'язку з літургійним осмисленням сюжетів і образів, на розкриття в них багатогранності Літургії. В цілому цю еволюцію можна представити наступною схемою: кінець XII – XIII ст. – утворення перших сюжетних варіантів; XIV ст. – початок XV ст. – активне формування нових типів іконографії та їх розмаїття; XV – середина XVI ст. – паралельне використання різноманітних іконографічних схем; друга половина XVI ст. – тенденція до сюжетної та іконографічної уніфікації у літургійному шитві країн візантійського світу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гриднева Ю. Анализ и критерии подхода к созданию произведений литургийного шитья // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній

освіті. Вип. 2-3. - Харків: Харківській художньо-промисловий інститут, 2000. – С. 20.

2. Гриднева Ю. Истоки литургийного шитья // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. Вип. 4-5.- Харків: Харківській художньо-промисловий інститут, 2000. - С. 60.

3. Гриднева Ю. Влияние функционального применения иконы, фрески, шитья на формирование их иконографии // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. Вип. 6-1. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2000 – 2001. – С. 53–58.

4. Гриднева Ю. Особенности иконографии “Положение во гроб” в церковном шитье // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, № 5. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2001. – С. 125-130.

5. Гриднева Ю. Традиция и стереотип в церковном шитье // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв № 6. - Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2002. - С. 209-212.

6. Гриднева Ю. Плащаницы ризницы Троице-Сергиевой лавры как иконографическое раскрытие граней литургии // III Международная конференция Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России (Тезисы докладов). – Сергиев Посад: Сергиево-Посадский государственный историко-художественный музей-заповедник, Троице-Сергиева лавра, Московская Духовная академия и семинария, 2002. – С. 62-63.

7. Гриднева Ю. Сохранение и использование иконографических традиций в церковном шитье // Могилянські читання 2002 року. Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. Зб.наук.пр. – Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2003. – С. 134–139.

8. Гриднева Ю. Редкие иконографические изображения в церковном шитье Византии и Руси XIII – XVI вв. и принципы подхода к их прочтению. // Греция древняя и средневековая: проблемы истории и методологии. Материалы круглого стола молодых ученых. - Харьков: ХНУ им В. Н. Каразина, 2004. - С. 28–34.

9. Гриднева Ю. Византийские иконографические традиции плащаниц и воздухов: воспринятое и утерянное // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб.наук.пр. Вип. 7. – Харків: НМЦ «СД», 2004. – С. 8–12.

10. Гриднева Ю. Иконографические образы византийского шитья – попытка изобразить неизобразимое // Південний архів. Філологічні науки. Зб. наук. пр. – Філологічні науки. Вип. XXII. – Херсон: Херсонський державний університет, 2003. - С. 48–52.

11. Гриднева Ю. Иконографічні інтерпретації у церковному шитві XIII – XVI ст // Могилянські читання 2002 року. Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. Зб. наук. пр. – Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2003. – С. 134 – 139.

12. Гріднева Ю. Археологічні тканини Софії Київської у світлі візантійської традиції // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр. – Харків: ХДАДМ, 2006 – № 8 - С. 26–48.

13. Гріднева Ю. Типи іконографії "Оплакування" як грані осмислення літургії // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр. – Харків: ХДАДМ, 2006. – № 9 - С. 36–51.

14. Гріднева Ю. Эволюция византийской традиции в изображении Богоматери Знамения на позднесредневековых покровцах (из музеев России) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, №10: Зб.наук.пр. – Харків: ХДАДМ, 2006. – С. 25–39.

15. Гріднева Ю. Вопросы экспонирования деталей шитья с епитрахили и саккоса митрополита Кирилла II (1242-1280) из раскопок в Софии Киевской // Могилянські читання 2006 року. Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. Зб. наук. пр. – Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – С. 204–214.

АНОТАЦІЯ

Гріднева Ю.Г. Еволюція візантійської традиції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за фахом 17.00.05 - образотворче мистецтво. - Харківська державна академія дизайну й мистецтв. Харків, 2008.

Дисертацію присвячено дослідженню еволюції візантійської традиції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя. Розглядаються витoki богослужбних тканин, візантійські прототипи основних сюжетів плащаниць і воздухів кінця XII - XVI ст. – Євхаристія, образ Богородиці, Служба Св. Отців, Агнець Божий, Оплакування. Прослідковуються зміни в їхній іконографії: трансформація візантійських прототипів із сюжетом Євхаристія, еволюція образу Богоматері від Богородиці Епіскупсис до сюжетів "Богородиця Втілення" і "Богородиця Знамення", а також перетворення сюжету "Служба Св. Отців", що має візантійські корені, на "Агнець Божий". Проведено класифікацію типів іконографії "Оплакування" у літургійному шитві, виходячи з символічного змісту зображень, а також класифікацію іконографічних програм епитрахилей XIII - XVI ст. Розкрито зв'язок з візантійською традицією фрагментів золотного шитва XIII ст. із Софійського собору в Києві і створено можливу реконструкцію епитрахилі. Уточнено атрибуцію т. зв. епитрахилі митрополита Фотія кінця XIV ст. та епитрахилі XV ст. з музею "Новий Єрусалим". Виявлено особливості еволюції візантійської традиції в іконографії літургійного шитва кінця XII - XVI ст. країн візантійського світу.

Ключові слова: Візантійська традиція, літургійне шитво, іконографія, плащаниця, воздух, епитрахиль.

АННОТАЦИЯ

Гриднева Ю. Г. Эволюция византийской традиции в иконографии литургического шитья позднего средневековья. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.05 – изобразительное искусство. – Харьковская государственная академия дизайна и искусств. Харьков, 2008.

Диссертация посвящена исследованию эволюции византийской традиции в иконографии литургического шитья позднего средневековья. Акцентируется, что священные изображения на тканях, восходящие к библейским традициям, предшествовали религиозной живописи. Рассматриваются византийские прототипы основных сюжетов плащаниц и воздухов конца XII – XVI вв. – Евхаристия, образ Богоматери в его евхаристическом осмыслении, Служба Св. Отцов, Оплакивание. Прослеживаются изменения в их иконографии: трансформация византийских прототипов с сюжетом Евхаристия, эволюция от образа Богоматери Эпискеписис к сюжетам "Богоматерь Воплощение" и "Богоматерь Знамение", а также преобразование сюжета "Служба Св. Отцов", имеющего византийские корни, в "Агнец Божий". Раскрыто, что в русских памятниках литургического шитья в отличие от византийских и балканских в композиции „Евхаристия” сохраняется вариант, присущий мозаикам Софии Киевской и Михайловского Златоверхого собора, когда обе части сюжета объединены в одном произведении. Выявлен византийский воздух с образом Богоматери, рассмотрены особенности этого вида иконографии в византийских источниках и их трансформация в украинском и русском церковном шитье. Установлено, что в русских воздухах XVI в. наиболее ярко среди стран византийского круга раскрывается последняя фаза эволюции сюжета "Служба Св. Отцов": иллюстративный подход сменяется иным принципом – акцентированием главного символа, которым является "Агнец Божий".

Произведена классификация типов иконографии "Оплакивание" в литургическом шитье стран византийского круга, исходя из символического смысла изображений. Предложенная типология включает четыре группы, позволяющие объединить все многообразие иконографических схем (мистический, соборный, событийный и иконный типы). Более полной в охвате памятников и более удобной в использовании является и классификация иконографических программ епитрахилей XIII – XVI вв., приведенная в диссертации.

Исследована связь с византийской традицией фрагментов золотого шитья из Софии Киевской. Раскрыто, что шитые золотом фигурные изображения принадлежали епитрахили митрополита Кирилла II (1241 – 1280) – единственной и наиболее древней епитрахили среди стран византийского круга. Предложена реконструкция ее иконографической программы и определены два ранее неизвестных персонажа (Иоанн Златоуст и апостол). Тщательное изучение фотографий захоронения, уцелевших орнаментальных мотивов дало

основания для предположения о размещении их на саккосе митрополита Кирилла II еще в XIII в. во времена Киевской Руси. Таким образом, опровергается существующее мнение о появлении этого предмета церковного облачения лишь с XIV в.

В результате проделанной классификации иконографической программы епитрахилей XIII – XVI вв. выделены две группы памятников (на тему "Деисус" и "Благовещение") и в композиции "Деисус", кроме известного варианта, названа новая разновидность, встречающаяся лишь в иконографии епитрахилей – Деисус с Орантой. Уточнена атрибуция двух известных русских епитрахилей – т.н. епитрахиль митрополита Фотия (XIV в.) и епитрахиль из музея "Новый Иерусалим (XV в.). Доказывается, что особенности эволюции византийской традиции в иконографии литургического шитья показывают линию развития, направленную на углубление связи с литургическим осмыслением сюжетов и образов, на раскрытие в них многогранности Литургии.

Ключевые слова: византийская традиция, литургическое шитье, иконография, плащаница, воздух, епитрахиль.

ANNOTATION

Gridnyeva Y.G. Evolution of Byzantine Tradition in Iconography of Liturgical Embroidery of Late Middle Ages. – Manuscript.

The thesis for obtaining a scientific degree of the Candidate (Ph.D.) in the Fine Arts science, in speciality 17. 00. 05. - Fine Arts. – Kharkiv State Academy of Design and Arts. Kharkiv, 2008.

The work is dedicated to studying of the evolution of Byzantine tradition in iconography of liturgical embroidery of the late middle Ages. They are considered sources of holy images on textile, Byzantine prototypes main plots of epitaphioses and aers in the end of XII - XVI century - Eucharist, images of the Virgin, Service St. Father, The Agnus Dei, Lamentation. The changes in their iconography are viewed: transformation Byzantine prototype with plot Eucharist, evolution of the image Virgin from Episkepsis (Ἐπίσκεψις) to plot "Virgin Entailment" ("The Virgin of the Sign") and "Virgin Znamenie", as well as transformation of the plot "Service Sv. The Father", that has a Byzantine origin, in "The Agnus Dei". The classify of the types of iconography "Lamentation" in liturgical embroidery, as a matter of symbolic of the contents of the scenes, as well as create categorization of iconography of programs of stoles XIII - XVI century. Is revealed relationship with Byzantine tradition fragments of golden needlework XIII century from the Sofia cathedral in Kiev and is created reconstruction of stole metropolitan Kyrill II (1241-1280). It is elaborated attribute of stole of the metropolitan Photius of the end XIV century and stole XV century from museum "New Jerusalem". Particularities of evolutions of Byzantine tradition in iconography of liturgical embroidery of the end of XII - XVI century in countries of the Byzantine world is revealed.

The keywords: Byzantine tradition, liturgical embroidery, iconography, epitaphios, aer, stole.

